

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

קורבנותם - אומנותם

משיח קורבני לשיח ריבוני

אלון גן

פרק שלישי

השיח הקורבני כשיח מכונן זהות קבוצתית: ארבעה מקרי מבחן

בפרק זה אתאר את בולטותו של השיח הקורבני כשיח מעצב זהות בעזרת ניתוח של ארבעה מקרי מבחן: (א) קורבנות הלינה המשותפת: השיח הקורבני בתנועה הקיבוצית; (ב) קורבנות ההגמוניה האשכנזית-ציונית: השיח הקורבני המזרחי; (ג) קורבנות "המכה ה-81": השיח הקורבני סביב ניצולי שארית הפלטה; (ד) קורבנות הנפכה: השיח הקורבני בקרב החברה הפלסטינית. אנסה להמחיש כיצד באמצעות מכלול נרחב של מבעים (שירים, תערוכות, ספרים, מאמרים וכו') מעצבות קבוצות אלה תודעה קורבנית. כמו כן אראה שאף על פי שמדובר בקבוצות שונות במהותן, שלכל אחת מהן מאפיינים ייחודיים, בכל זאת במה שנוגע לאימוץ זהות קורבנית – רב הדמיון על השוני.

א. קורבנות הלינה המשותפת: השיח הקורבני בתנועה הקיבוצית

דומה שאין עוד בעולם חברה כה קטנה שהוציאה מתחת ידיה כל כך הרבה אותיות כתובות כמו התנועה הקיבוצית. מראשית דרכה כתבה תנועה זו את עצמה לדעת והעמידה מכלול נרחב ומגוון של כלי ביטוי והבעה.⁵¹ לפיכך מעניין לראות כיצד אותה תרבות שנרתמה בראשית הדרך לעיצוב המפעל ולתיאור ייחודו, עדיין מוזנת באנרגיות עשירות של ביטוי, אך הפעם המטוטלת נעה מגלוריפיקציה של המפעל לדמוניזציה שלו. רפרוף מהיר במבעי השיח הקיבוצי בפרט ובשיח הציבורי בכלל מעלה מציאי מרשים של עשרות כתבי אישום נגד המנגנון המסרס, המעקר והמקרין הנקרא "קיבוץ". סרטים, תערוכות, אוטוביוגרפיות, רומנים ומאמרים נרתמו בחדווה קורבנית להציג את אטימותם ואכזריותם של מנגנוני

51 על מאפיין זה ראו אלון גן, "שינויים חברתיים בתנועה הקיבוצית בשנות השישים", *עיונים בתקומת ישראל* 16 (2006), עמ' 343-372.

השליטה הקיבוציים.⁵² אתמקד במדגם מייצג של מבעים אלה ואנסה להמחיש באמצעותם את נוכחות השיח הקורבני בכתבי האישום נגד מוסד זה.

1. "האשמה: ניסוי אכזרי באלפי ילדים"

בתום השנה הראשונה למאה העשרים ואחת רעשו התנועה הקיבוצית והשיח הציבורי סביב כתב האשמה חריף שהוציא נגדה אחד מבניה. נחשון גולץ, בן קיבוץ רוחמה, החליט לתבוע את קיבוצו על שגרם לו ולשכמותו להיות "מוטציה מתוכנתת, יתום מטפורי, רובוט אנושי, אוטיסט מוצהר, מיזנטרופ בעל כורחו".⁵³ בכתבה ארוכה במוסף הארץ שכותרתה "האשמה: ניסוי אכזרי באלפי ילדים" הציג גולץ אני מאשים קורבני יסודי ומקיף. כך נכתב בתחילת הכתבה:

זה עלול להתפתח לתביעה ייצוגית שתטלטל דורות של קיבוצניקים, אבל גם אם לא, זה כתב אישום ציבורי קשה: נחשון גולץ, יליד קיבוץ רוחמה, מתכוון לתבוע את התנועה הקיבוצית על ביצוע ניסוי פסיכולוגי המוני בילדים שתוצאותיו הוות אסון – הם נהפכו לנכים רגשית, עשוקי משפחה ובית, נטולי זהות מגובשת, לעתים קורבנות להתעללות מינית בחדר הילדים המופקר. כל מי שגדל בארץ הזאת יודע שגולץ לא מדבר רק בשם עצמו.

כמו מרבית מנסחי השיח הקורבני, גם גולץ הצליח להתגבר על נכותו הרגשית והיטיב להתנסח ולפרוט לפרוטות של אישומים את גוני-הגונים של הווייתו הקורבנית:

52 להלן רשימה תמציתית של מבעים מסוג זה: הפורום המקוון באופן טבעי, דפקט קיבוצי, המכיל מאות תגובות שעוסקות בטרואומת הלינה המשותפת; אברהם בלבן, שבעה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2000; טלי תמיר (אוצרת ועורכת הקטלוג), לינה משותפת: קבוצה וקיבוץ בתודעה הישראלית, קטלוג התערוכה, תל אביב: מוזיאון תל אביב לאמנות, ביתן הלנה רובינשטיין לאמנות בת זמננו, 2005; אדמה משוגעת, סרטו של הבמאי דרור שאול, 2006; סמדר גונן, שחזור אינטימי: לינה משותפת וכמיהה לאהבה, תל אביב: רסלינג, 2009.

53 לוי-ברזילי (לעיל הערה 3).

אני לא אדם רגיל, אני מוטציה [...] עשו עלי ניסוי ועיוותו אותי מן היסוד. לא רק אותי, כמובן, את כל הילדים שגדלו בצורה הזאת בקיבוצים. ומדובר, כידוע, באלפים [...] עשו בנו ניסוי ממש כמו שעושים בשפני מעבדה [...] אני טוען שכולנו קורבנות הניסוי הזה, שחברו לו האגודה השיתופית – קרי, הורינו – והמדינה.⁵⁴

כתב אשמה זה אינו מותיר לשפן המעבדה הקיבוצית אפילו שביב של תקווה. תוצר הניסוי האכזרי (על פי כותרת המאמר), אליבא דגולץ, הוא אדם מנותק, סוציומט, בעל נכות רגשית, אדם נטול שורשים, שאינו מסוגל ליצור קשר אינטימי לא עם הוריו ולא עם ילדיו, קורבן שמיומנויות יסוד בהתנהגות האנושית כמו הורות, אהבה, בית, משפחה, כסף ופרנסה זרים ומנוכרים לו. להלן כמה ציטטות קורבניות מתוך כתב ההאשמה:

בפנים, אני נכה. אני לא יודע מה זה בית. אין לי אבא ואמא. לא יודע מה זה אחים ואחיות.

גדלתי להיות אדם נטול שורשים. בתחושה הפנימית הייתי ונשארתי "הומלס". [...] עזיבתי את הקיבוץ לא הקנתה לי אגורה שחוקה אחת. היום אין לי בית משלי, ומבחינה זו, הניסוי עדיין נמשך.

לא הייתה אינטימיות. גדלתי עם תחושה עמוקה של העדר הורים. הרגשה של יתמות.

היום, כשהורים משאירים ילד בגיל כזה לבד בדירה, זו עבירה פלילית. מה שהורינו עשו אז, היה זהה. הפקירו אותנו. לפחדים. לחלומות. לבדידות. להרטבות הלילה. לחסדיה של השומרת.

הדבר אולי הכי חמור הוא שהיינו טרף קל לסוטים שהיו בקיבוץ.

הביחד האין־סופי הזה גרם לי להפוך לאדם מנותק. [...] קשה לי עם חברת בני אדם. אני היסטרי בכל מה שקשור לפרטיות. [...] הפכתי לסוציומט.

רימו אותנו [...] לא הכינו אותנו לחיים האמיתיים. הכינו אותנו לחיים וירטואליים, למציאות מדומה. בפער בין אלה לאלה, התרסקנו.

מדובר באלפי ילדים שחוו את הניסוי המפלצתי הזה. ומדובר באלפי ילדים שסבלו סבל נוראי. לדעתי, ההבדל היחיד ביני לבינם הוא שאני יכול לקרוא לזה בשם ולספר את האמת. אני חושף את השקר. אני מספר את זה דרך סיפורי האיש, אבל הסיפור הגדול הוא לא אישי שלי. הוא של כולנו. גידלו אותנו במציאות מדומה. רימו אותנו. קראו לזה אדם חדש. קראו לזה עולם חדש. קראו לזה אהבה. אבל הדבר האחרון שהיה שם זה אהבה.

יש שיגידו שאני נתלה בביטוי קיצוני וחריג, אך לא כך הם פני הדברים. אמנם בהחלט מדובר בתרכיז קורבני סמיך במיוחד, אך מאות התגובות שהתעוררו בעקבות מאמר זה והדיונים הרבים של "קורבנות הלינה המשותפת" הנמשכים עד היום באתרי האינטרנט מראים שגולץ שימש פה לרבים. רק לצורך הדוגמה, אתם מוזמנים לגלוש לפורום האינטרנטי "דפקט קיבוצי" המקיים שיח ערני ונוקב על "פשעי הלינה המשותפת".⁵⁵

אחד הנחלצים להגנתו של גולץ היה הסופר אברהם בלבן, שספרו שבעה משתייך לז'אנר "קורבנות הלינה המשותפת". בלבן משמש בכתבה בהארץ מעין עד מומחה שמעניק תוקף של ייצוגיות לדברי גולץ: "עברתי חוויות דומות וכמונו רבים רבים אחרים. אין ספק שנגרם עוול גדול לדור שלנו ולזה שבא אחרינו. אני מכיר היטב את הפחדים שעליהם הוא מדבר, ואת הכאב על העדר המשפחה". בלבן משמש תנא דמסייע לטענת גולץ וגורס שהוא משמש פה ל"אלפי ילדים שחוו את הניסוי המפלצתי הזה". לדידו, גולץ הוא "מקרה פרטי של תופעה רחבה מאוד. הוא חושף את עולמו שלו, כמי שנפל קורבן לאג'נדה הציונית והקיבוצית, ובעיני כל טענותיו ייצוגיות".⁵⁶

55 ראו הפורום באתר באופן טבעי.

56 לוי-ברזילי (לעיל הערה 3) (ההדגשה שלי).

2. קורבנות הלינה המשותפת בראי האמנות

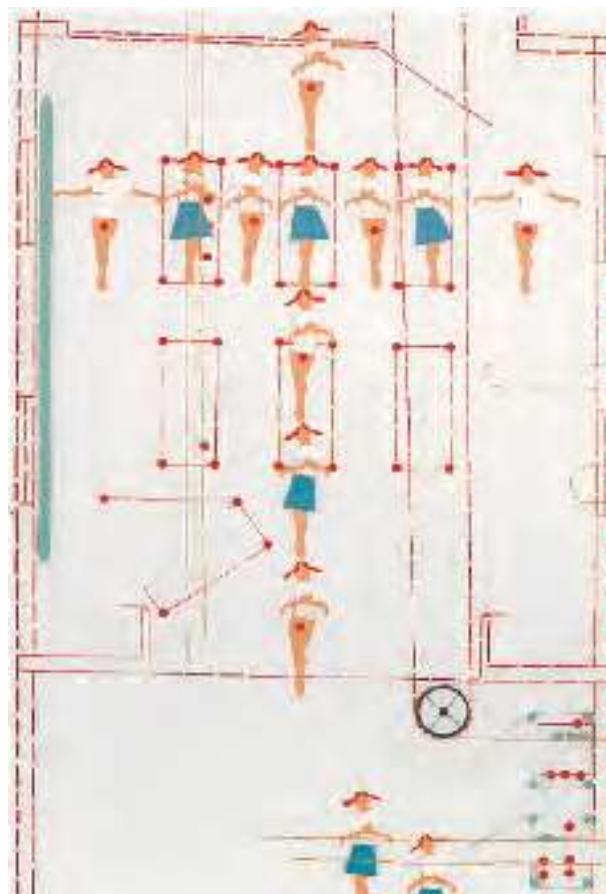
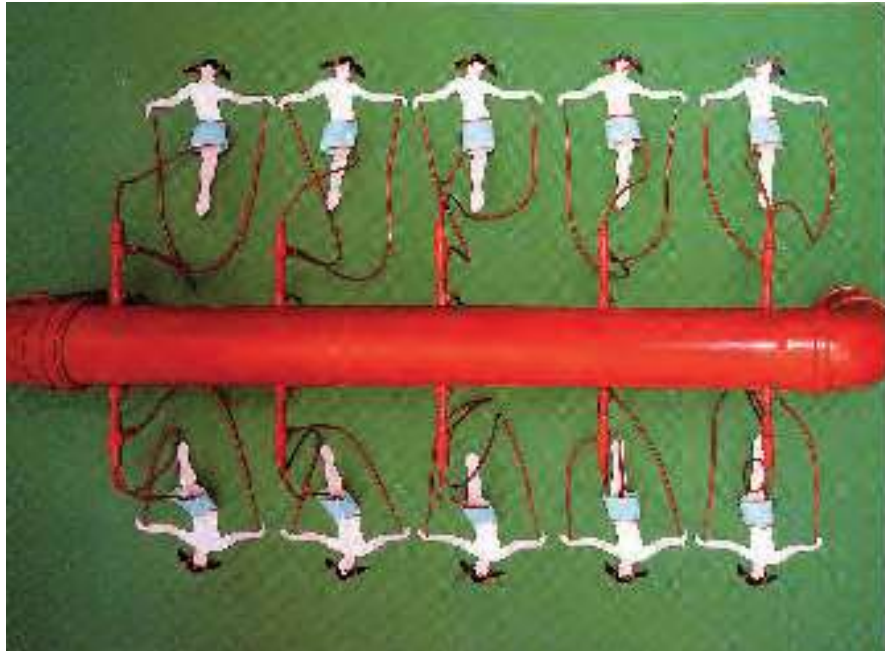
חמש שנים לאחר האני מאשים הקורבני של גולץ נפתחה במוזיאון תל אביב תערוכה שכותרתה "לינה משותפת: קבוצה וקיבוץ בתודעה הישראלית". אמנים בני קיבוץ הציגו ציורים, פסלים, תמונות ומיצבים המתייחסים לחוויות הילדות שהם חוו כחניכי הלינה המשותפת. כמו פרשת גולץ, גם תערוכה זו הובילה לדיון ציבורי ער בעיתונות ובאתרי האינטרנט. גם במקרה זה שימש בלבן עד מומחה, כאחד מכותבי המאמרים לקטלוג התערוכה. כמו גולץ, גם בלבן משתמש במאמרו בביטוי "ניסוי" כביטוי קורבני שממחיש את היותו חומר ביד היוצר: "לא ידענו שאנחנו חלק מניסוי אנושי כביר שאין לו סיכוי להתגשם". "ילדי המעבדה" (כעדותו בספרו שנזכר לעיל) היו חייבים להתאים את עצמם למנגנוני השליטה שהכתיבה השורה. הוא מקונן על שילדי הקיבוץ נדרשו תמיד להיות "ילדים טובים" המתאימים את עצמם לדרישות הניסוי, ל"דין השורה":

הקיום בשורה הפך לכן למאבק תמידי שבו נדרשת לתקן את עצמך, להיות ילד טוב, לוותר, להתחשב באחרים, להתאים את עצמך, כל הזמן להתאים את עצמך לאחרים. להיות בשורה היה לא להיות ילד, לא להיות ייחודי ומיוחד ובעל רצונות וזכאי לאהבה, אלא להיות בן קיבוץ, סוציאליסט בן שנתיים ובן עשר וחמש-עשרה, משהו שלוחצים אותו כל הזמן כדי שיתאים את עצמו למשבצת החיים המיועדת לו כביכול. [...] הבעיה הייתה שלהיות ילד טוב היה להשלים עם אורח חיים שנכפה עליך בלי שנשאלת כלל לדעתך או ולרצונותיך.⁵⁷

כדי להמחיש את נוכחות השיח הקורבני בתערוכה ובקטלוג שלה (בעריכת טלי תמיר, אוצרת התערוכה) אציג להלן יצירות אחדות ואת ההסבר הנלווה להן בקטלוג.

57 אברהם בלבן, "מחוץ לשורה", בתוך: תמיר (לעיל הערה 52), עמ' 26-27.

היוצרת הילה בן-ארי, בת קיבוץ יגור, יצרה מיצב שכותרתו "רגולטור":

כך נכתב בקטלוג על המיצב:

"רגולטור" – יַסֵּת, מסדיר, מרווח־שורות – משמש להילה בן־ארי מטפורה ראשונית לתיאור הקומפלקס המורכב של בית־הילדים שבו גדלה [...] מבנה בית־הילדים נועד, אמנם, לייצר הגנה ומחסה, ועם זאת הוא הכתיב אופני התנהלות ברורים ומוכתבים, ואפשר שליטה מלאה באורח החיים של הילד. [...] המיצב של הילה בן־ארי משופע בדימויים מכניים נוספים, כמו מערכות השקיה עם צנרת מסועפת, מערכות הנבטה במשתלה, ומסוע: ריבוי האלמנטים המכניים והאוטומטיים מסמל את תחושת ההפעלה החיצונית, הכרוכה בתלות במערכת גדולה ומורכבת, שאינה מאפשרת תנועה עצמאית.⁵⁸

תמר הורביץ־ליבנה, בת קיבוץ עין החורש, יצרה מיצב בשם "שישייה" (ראו להלן בעמ' 46).⁵⁹ כך נכתב על מיצב זה בקטלוג:

כשחקנית כדורעף לשעבר, מטפלת תמר הורביץ־ליבנה במגרש הכדורעף כבטריטוריה מוגדרת של חיי קבוצה: משטח מואר, תָּחוּם ומסומן, בתוכו מתנהלים חיי שיתוף אינטנסיביים תחת מבטם המפקח של צופי היציעים [...] "השישייה" של הורביץ־לבנה מערערת על תפיסת הגוף הספורטיבי: חסרות ראש, מתוחות צוואר, רפויות וחסרות מתח שרירים, הן תלויות על שישה מסמרים: דבוקה בת שש יחידות, נעדרת רצון משלה, מתמסרת בכניעות למערכת הסימון והתיוג המפעילה אותה.⁶⁰

58 תמר (לעיל הערה 52), עמ' 170.

59 6 הוא מספר השחקנים במשחק הכדורעף וגם מספר הילדים בקבוצות של ראשית החינוך המשותף.

60 תמר (לעיל הערה 52), עמ' 134.

האמן תמיר שר יצר רצף של צילומים שכותרתו "הוא העומד!":

כך נכתב בקטלוג על יצירתו:

הילד הזה – סוציאליסט בן שמונה הופך בצילומיו של שר לאבטיפוס המכפיל את עצמו והופך לשרשרת של בבואות זהות. מה שהתחיל בעיסוק בדמות יחידה – "הוא העומד!" – התפתח לאיקונוגרפיה של שיבוט [...] מכל זווית שיתכוננו בהם לא ניתן לחלץ את הדמות האחת, שכן היא לכודה בתוך השורה, ממוקמת בתוך הקבוצה וחסרת יכולת להצהיר על גבולותיה-שלה.⁶¹

קורבנותם אומנותם : משיח קורבני לשיח ריבוני

זיו בן דב יצר מיצב ששמו "לינה משותפת":

כך נכתב עליו בקטלוג:

כמעט אי־אפשר לאתר את הנקודה שבה מסתיים האחד ומתחיל האחר. הם צומחים האחד מתוך רעהו, תומכים ונתמכים, קרובים בגוף ומנותקי מבט. שרשרת הלינה המשותפת צפה בחלל בגובה הסרעפת: גוף קולקטיבי המושעה בציר אופקי, ספק נפל מהשמים, ספק התנתק מהאדמה. מתחתיו, כמו מלבן קבורה, מסומנת טריטוריה מלבנית חומה, לוכדת את השתקפותו של הגוף התלוי בחלל.⁶²

חשוב לומר: מדובר באמנות, והטקסטים נכתבו בידי אוצרת שנתנה ליצירות פרשנות משלה. אין ספק שאמנים אלה יצרו את יצירותיהם מדם לבם, וכל מי שהיה בתערוכה לא היה יכול להתעלם מהעירוב הטעון שנוצר בה בין מבט נוסטלגי ואמפתי לבין מבט ביקורתי רווי כאב (פנימי) והאשמה (חיצונית). אך הניתוח של היצירות, ובעיקר של הפרשנות שנתנה להן האוצרת, מאפשר לנו להציב תערוכה זו בתוך ההקשר הרחב, שמעצים את תחושת הקורבנות הפסיבית של שפני הניסיון מבית מדרשם של בלבן, גולץ וחבריהם. דומה שהמילים שבהן תיארה עורכת הקטלוג את היצירות מוסיפות עוד קיסם למדורת הקורבנות. ביטויים כגון "איקונוגרפיה של שיבוט", "מנותקי מבט", "שליטה מלאה באורח החיים של הילד", "תלות במערכת גדולה ומורכבת, שאינה מאפשרת תנועה עצמאית", "דבוקה בת שש יחידות, נעדרת רצון משלה, מתמסרת בכניעות למערכת הסימון והתיוג המפעילה אותה" מציגים לפני צופה התערוכה וקורא הקטלוג את חוויית הלינה המשותפת כטראומה קורבנית.

אמנם השיח הקורבני של ניצולי הלינה המשותפת הוא חלק מאופנת ההתקרבנות ששטפה את הארץ ואת העולם המערבי, אולם מן הראוי להציג נקודת מבט נוספת המסבירה את עוצמת נוכחותו של שיח זה בחצר המשק הקיבוצי.

במאמר שכותרתו "מצעדו של הקיבוץ מהומניזם לטוטליטריזם הומאני" נעזר משה שנר במודלים פסיכולוגיים כדי להסביר כיצד קודי ההתנהגות הקיבוציים מטפחים (מקצתם במודע ומקצתם שלא במודע) הוויה קורבנית ויוצרים תופעה ששנר כינה "קורבניזם".⁶³ שנר אימץ מודל שפיתח הפסיכיאטר תומס הריס (Harris), המציג שלושה דפוסי התנהגות: (1) אני עליון – הורה; (2) אני – בוגר; (3) סתמי – ילד.⁶⁴ שנר גורס שהקיבוץ כמעט שאינו מחנך לדמות הבוגר, אלא מנציח יחסים המעצימים הוויה "הורית" או "ילדית". הוא טוען שהתנועה הקיבוצית יצרה אורח חיים תלתי ומנגנונים שווידאו כי "בניה לא ינתקו את חבל הטבור ולא יהפכו לעצמאיים יותר מדי [...] לא ייוולדו עד הסוף". מנגנונים אלה מייצרים תודעת אשמה מתמדת כלפי "המצפון הקולקטיבי" ומנציחים את התפיסה ה"ילדית". כך נוצר מבנה שמבטל את האפשרות של היחיד לקבל אחריות על עיצוב חייו ולהיות אדם ריבון או אדם בוגר.

מסקנותיו של שנר מאפשרות לנו לעמוד על אחד המקורות לכך שהוויית החיים הקיבוצית העצימה את בולטות השיח הקורבני בקרב בניה. למעשה, אם נתרגם את דברי שנר לנאמר בראשית דבריי כאן, ניתן לומר שהחברה הקיבוצית מעודדת הוויה קורבנית בשני מובני המילה: (1) victim: במקום לקבל עליו אחריות אני, הקורבן, מטיל תמיד את האשמה על הממסד, על הקיבוץ, על הוועדה וכו' ויוצר בכך את דפוס המאשים התמידי. (2) sacrifice: התביעה המתמדת להקריב את עצמך למען הכלל יוצרת את טיפוס הקדוש המעונה, הקדוש המקריב את עצמו תדיר על מזבח רעיונות הכלל, או – כדברי שנר – "מימד של קורבניזם קשור לדרך חיים זו. על ידי הקורבן האישי מגיע האדם לתחושה של מירוק עונו ולהרגשה הנעימה כל כך של 'אני בסדר'".

במילים אחרות, ההוויה הקיבוצית יצרה מעין חממה שטיפחה הוויה קורבנית, על שני מובניה. מצד אחד היא עודדה את ה"קדוש" המקריב את רצונו על מזבח רצון הכלל, דין התנועה, "מה יגידו" וכדומה; וכך בכך יצרה את תרבות "תסמונת המטפלת" – משהו אחר דואג לצרכי, ועליו, ולא עליי, מוטלת האחריות –

63 משה שנר, "מצעדו של הקיבוץ מהומניזם לטוטליטריזם הומאני: הקיבוץ כגורם נכות רגשית לבניו", שדמות צו-צז (חורף תשמ"ו), עמ' 25-37.

64 תומס הריס, אני בסדר, אתה בסדר, תרגום: אהרן בר, תל אביב: מודן, 1980.

ובכך נתנה לגיטימציה להוויה המשחררת את הפרט מהצורך להיות אדון לגורלו ולעצב בעצמו את אורחות חייו.

חשוב לקשור תהליך זה לכתב ההאשמה של נחשון גולץ. גולץ האשים את הקיבוץ בכך שהוא – נחשון גולץ – תוצר של ניסוי אכזרי וקונן על תחושת היתמות המטפורית שלו. הניתוח של שני מסייע לנו להבין את המקורות המצמיחים שיח קורבני מסוג זה. נוצרת "הוויה ילדית" שבמקום לקבל אחריות על מצבה, מתבכיינת ומאשימה את הקיבוץ בגורלה. השילוב בין "תסמונת המטפלת", אותו מנגנון רב-זרועות שווידא כי החבר יהיה תלוי תמיד בחסדי הוועדה, התקנון, המזכירות, האספה, כגורם המחליט בכל בקשה, ובין "תסמונת הקורבן המתמיד", הנדרש תדיר להקריב את עצמו על מזבח דין התנועה וצורכי הקולקטיב, יצר למעשה תודעה קורבנית כפולה. תודעה זו גם העצימה את אתוס ההקרבה "למען" וגם פיתחה תודעה ויקטימולוגית, משום היותו של הפרט תלוי תלות מוחלטת בהחלטות החברה בכל הנוגע למאוייו.

ב. קורבנות ההגמוניה האשכנזית-ציונית: השיח הקורבני המזרחי

כמו במקרה של "קורבנות הלינה המשותפת", גם לשיח הקורבני המזרחי היו עשרות מבעים בשדות השיח השונים (אמנות פלסטית, קולנוע, ספרות, שירה, מחקר וכו'). גם כאן אבקש לדלות מתוך אוקיינוס החומרים העוסקים בכך רק כמה מקרי מבחן מייצגים.

1. אלה שוחט: הציונות מנקודת מבטם של קורבנותיה היהודים

אחת המכוננות של "השיח המזרחי הרדיקלי החדש"⁶⁵ היא אלה שוחט. כבר ב-1988 פרסמה שוחט את מאמרה מעורר המחלוקת "Sephardim in Israel: Zionism from the Standpoint of Its Jewish Victims" (עובד לגרסה עברית שכותרתה "מזרחים בישראל: הציונות מנקודת מבטם של קורבנותיה היהודים")⁶⁶.

65 מושג זה – "השיח המזרחי הרדיקלי החדש" – הוא מושג מפתח בספרו של סמי שלום שטרית, המאבק המזרחי בישראל, תל אביב: עם עובד, 2004.

66 שוחט (לעיל הערה 43).